1. Forum Romanum

Bron: foto: S.T.A.M. Mols

Rome en het Rijk

Veranderende relaties tussen keizers en hun onderdanen in de derde eeuw na Christus

O. Hekster en E. Manders

In de derde eeuw na Christus kende het Romeinse Rijk grote politiek-militaire problemen en moesten keizers daarom veel tijd met hun troepen aan de grenzen doorbrengen. Hoe veranderden de afwezigheid van heersers in Rome en hun aanwezigheid in de provinciën de manier waarop keizers zich presenteerden en hoe verschillende groepen onderdanen hun keizer zagen?¹

In 238 na Christus werd er in Gressenich, een dorp nabij Aken, een altaar gewijd met de volgende inscriptie:

*[voor Iupiter Optimus Maximus] en de genius van de plaats voor / het welzijn van het Rijk. Ma/sius zoon van Ianuarus en Ti/tianus zoon van Ianuarus zijn gaarne en met reden hun belofte nagekomen, onder de verantwoordelijkheid / van Masius, hierboven genoemd, en van Macer Acceptus, tijdens [het consulaat van] Pius en Proclus.*²

In een verre uithoek van het Romeinse Rijk riepen twee mannen de oppergod Jupiter en de *genius loci* (de beschermende kracht van een bepaald gebied) aan om het welzijn van het hele Romeinse Rijk veilig te stellen. Dat ze daarbij niet, zoals normaal was, om voorspoed voor de heerser vroegen maar om welzijn van het Rijk is opvallend. Al vroeg in de derde eeuw werd dit door sommigen blijkbaar niet als vanzelfspre-

kend beschouwd. Het beroep op godheden om het voortbestaan van het Rijk te waarborgen impliceert dat Masius en Macer Acceptus dachten dat de eenheid ervan werd bedreigd.

Dat was geen vreemde gedachte; al tegen het einde van de tweede eeuw nam de druk op de grenzen van het Rijk toe.³ Deze bedreigingen bereikten een hoogtepunt in de derde eeuw. Met name aan de noord- en oostgrenzen waren de moeilijkheden groot. Vanuit het noordoosten drongen onder meer Goten, Vandalen, Quadi en Sarmatai het Rijk binnen. Verder naar het oosten zorgden de Parthen en – vanaf 226 toen de Sassanidische dynastie de macht in het Parthische Rijk overnam – de nieuw-Perzen voor constante dreiging. In het Rijn- en Donaugebied kwamen de Romeinen ook nog in conflict met de Franken en Alamanni, die vooral vanaf 230 steeds vaker de grenzen overstaken.

Door deze voortdurende politiek-militaire problemen leek het Romeinse Rijk in de derde eeuw te wankelen. Waarschijnlijk ter compensatie namen centrale autoriteiten een aantal maatregelen om de eenheid van het Rijk te bevorderen. In 212 vaardigde keizer Caracalla (198-217) de zogenoemde *Constitutio Antoniniana* uit, waarmee alle vrije inwoners van het Romeinse

1 Een kortere Engelstalige versie van dit artikel verscheen eerder als E. Manders en O. Hekster, 'Identities of emperor and empire in the third century AD', in: S. Benoist, A. Daguet-Gagey en C. Hoët-van Cauwenberghe ed., *Figures d'empire, fragments de mémoire. Pouvoirs et identités dans le monde romain impérial* (Ile s. av. n. è. - VIe s. ap. n. è.) (Lille 2011) 153-162.

2 *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) 13.7844: *[I]l(ovi) O(ptimo) M(aximo)] et genio loci pro salute imperi Masius Ianuari et Titianus Ianuari v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito) sub cura Masi s(upra) s(cripti) et Maceri Accepti, Pio et Proclo [cos.]*. Vergelijk W. Eck, 'Krise oder Nichtkrise – das ist hier die Frage. Köln und sein Territorium in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts', in: O. Hekster, G. de Kleijn en D. Slootjes ed., *Crises and the Roman empire* (Leiden en Boston 2007) 23-43, aldaar in het bijzonder 33-34.

3 O. Hekster, *Rome and its empire, AD 193-284* (Edinburgh 2008) 11-30 en E. Manders, *Coining images of power. Patterns in the representation of Roman emperors on imperial coinage AD 193-284* (Leiden en Boston 2012) 13-14.

Rijk Romeinse burgers werden, en daarmee aan Romeins recht onderhevig. Op die manier werd het grootste deel van de rijksinwoners door een gemeenschappelijke status met elkaar verbonden. Inderdaad lijken veel mensen in de provincies zich na 212 'Romeinse' te presenteren.⁴ De uitvaardiging van de *Constitutio* was zeker niet de enige eenheidsbevorderende maatregel in de vroege derde eeuw. Een generatie later, in 249, droeg keizer Decius (249-251) alle inwoners van het Rijk door middel van een edict op om te offeren aan de traditionele Romeinse goden en de keizer. Het creëren of benadrukken van expliciete loyaliteit aan de keizer en het Rijk door *alle* onderdanen lijkt hiervan het doel te zijn geweest. Het bekendste effect was dat christenen, die vanwege religieuze redenen niet aan deze eis konden voldoen, strafbaar (en gestraft) werden.

De nadruk op eenheid was wellicht ook een reactie op veranderingen in de manier waarop keizers hun macht verkregen. Door de (langdurige) grensoorlogen ontstond er een sterke band tussen legioenen en hun generaals, die na verloop van tijd vaak door hun eigen soldaten tot keizer werden uitgeroepen. Onder andere hierom waren er in de periode van 193 tot 284 binnen het Rijk bijna vijftig keizers en usurpatoren (tussen wie de scheidslijn soms lastig te trekken is). Voor deze zogenoemde soldatenkeizers vormden de troepen de belangrijkste en expliciete machtsbasis.

Militarisering van het keizerschap: de keizer en Rome

Door militaire problemen waren keizers in de derde eeuw vaak afwezig in het traditionele centrum van de macht: de stad Rome. Tussen 200 en 250 waren er maar 21 jaar keizers in de hoofdstad, en vaak maar voor korte periodes. In de halve eeuw daarna werd het aantal jaren dat zij

in Rome aanwezig waren nog kleiner en werden de verblijven nog korter. Alleen tussen militaire campagnes door brachten keizers nog korte tijd in de *urbs* door.⁵ De afwezigheid van de keizer was waarschijnlijk één van de belangrijkste redenen voor het afnemend belang van Rome. De status van de stad binnen het Rijk bereikte een dieptepunt tijdens de Tetrarchie (284–306), waarin eerst twee en daarna vier keizers de macht deelden, elk met hun eigen hoofdstad en hun eigen troepen.⁶ Het Rijk werd daarmee in de praktijk in vier gedeelten verdeeld. Twee van hen golden als *Augusti* (seniorheersers) en de andere twee als *Caesares* (juniorheersers), waarbij het uitgangspunt was dat de twee seniorheersers na verloop van tijd zouden terugtreden ten gunste van de twee juniorheersers. Deze laatstgenoemden zouden vervolgens twee nieuwe juniorheersers aanwijzen, waarmee expliciet werd gemaakt dat soldaten en senatoren niet het recht hadden iemand tot keizer uit te roepen. Alleen keizers konden keizers kiezen. Om de schijn van gelijkwaardigheid op te kunnen houden (want in de praktijk was sprake van een duidelijke hiërarchie in de onderlinge verhoudingen) woonde niemand in Rome. Vier minder symbolisch geladen steden, Milaan, Trier, Sirmium en Nicomedia, werden gekozen als keizerlijke residenties. Dit maakt duidelijk dat Rome door velen nog steeds werd gezien als *de* stad van het Rijk, maar ook dat het niet meer het praktische centrum van de macht was.

Decentralisatie van de keizerlijke macht: de praktijk

Deze voortdurende afwezigheid van keizers uit Rome had gevolgen voor de rol die de heersers binnen het hele Rijk speelden. Dit blijkt uit veranderingen in de praktijk van een van de belangrijkste onderdelen van het takenpakket van de Romeinse keizer: het antwoorden op verzoeken van onderdanen. In de derde eeuw werden er meer van dergelijke verzoeken direct aan de keizer gestuurd, terwijl hij in dezelfde periode steeds minder vaak zelf een beslissing wilde (of kon) nemen over de vragen die aan hem werden voorgelegd.⁷ Doordat de keizer de hoogste machtspositie binnen het Rijk bekleedde, was hij automatisch de hoogste rechter. In die hoedanigheid werd hij veelvuldig benaderd door een groot aantal onderdanen.⁸ In zekere zin was de

4 Hekster, *Rome and its empire*, 45–55.

5 H. Halfmann, *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich* (Stuttgart 1986) 221–244; Hekster, *Rome and its empire*, 14–16; Manders, *Coining images of power*, 142.

6 Zie over het belang van de aanwezigheid van keizers voor de status van de stad Rome: S. Benoist, *Rome, le prince et la cité. Pouvoir impérial et cérémonies publiques (Ier siècle av. - début du IVe siècle apr. J.-C.)* (Parijs 2005).

7 Zie over het antwoorden op verzoeken van onderdanen als essentieel onderdeel van het takenpakket van de Romeinse Keizer: F. Millar, *The emperor in the Roman world* (2e druk; Londen 1992).

8 Zie over de rol van de keizer als rechter: M. Peachin, *Iudex vice Caesaris. Deputy emperors and the administration of justice during the principate* (Stuttgart 1996) 10–91.

Romeinse keizer in de eerste twee eeuwen van het principaat daarom een 'reactieve' heerser, die vooral reageerde op de wensen en verwachtingen van zijn onderdanen: 'de keizer was wat de keizer deed'.⁹ Een beroemde anekdote over keizer Hadrianus (117-138) illustreert dit goed. Toen een vrouw om de aandacht van de keizer vroeg en Hadrianus zei hiervoor geen tijd te hebben, was haar reactie: 'hou dan op keizer te zijn'.¹⁰ Wie de keizer was en hoe hij aan de macht kwam, was voor veel onderdanen minder belangrijk dan hoe aanspreekbaar hij was en of hij in staat was hun directe problemen op te lossen.

Een derde-eeuws voorbeeld van een verzoek van onderdanen aan de keizer vormt een inscriptie uit Skaptopara (modern Bulgarije). In 238 vroegen de inwoners van deze stad de keizer om hulp bij een voor hen heikele kwestie:

*Aan keizer Caesar Marcus Antonius Gordianus, vrome en gelukkige Augustus, een petitie van de inwoners van Skaptopara, ook bekend als de Greseitai. In uw meest voorspoedige en eeuwige tijden, zouden dorpen bewoond en verbeterd moeten worden in plaats van dat inwoners verdreven worden, zoals u vaak in antwoorden op petitie heeft gesteld. Want dit is zowel beter voor het welzijn van de mensheid als voor uw allerheiligste staatskas. Daarom doen we met deze legitieme petitie een beroep op uw goddelijkheid, in de hoop dat u barmhartig met ons instemt terwijl we op deze manier een verzoek doen.*¹¹

De situatie in Skaptopara was zorgelijk voor de inwoners, zo blijkt uit de rest van de tekst. Niet nader gedefinieerde bezoekers (die een nabijgehouden markt of festival wilden bijwonen, maar in Skaptopara bleven overnachten), soldaten, en zelfs procuratoren (officiële Romeinse bestuurders) of gouverneurs met hun gevolg confisceerden goederen en eisten onderdak, zonder daarvoor te betalen. Op die manier misbruikten zij het systeem van *angareia* of *vehiculatio*, dat inwoners van de provincies verplichtte om vervoer en onderdak te bieden aan officiële Romeinse reizigers, met name boodschappers, magistraten (en hun gevolg) en soldaten.¹² Geconfronteerd met hun gedrag hadden de inwoners van Skaptopara een beroep gedaan op de lokale autoriteiten, in dit geval de gouver-

neur, die de soldaten verbood om de inwoners te blijven uitbuiten, maar zonder succes.¹³ Nu verzochten de inwoners van Skaptopara de keizer een eind te maken aan de hopeloze situatie. Zijn reactie op de petitie, gedateerd op 20 december 238, moet een teleurstelling zijn geweest:

*Keizer Caesar Marcus Antonius Gordianus, vrome en gelukkige Augustus, aan de inwoners, via hun mede-inwoner de soldaat Pyrrhus: dit type klacht, gebracht in een petitie [...] zal door de rechtspraak van de gouverneur, die beter van de zaken die naar voren gebracht zullen worden op de hoogte is, opgelost worden, in plaats van door een specifieke beslissing in de vorm van een keizerlijk antwoord. Ik heb geantwoord. Ik heb bevestigd. Zeven zegels.*¹⁴

Door hun verzoek rechtstreeks aan de keizer te richten en dus hem om hulp te vragen, gaven de inwoners van Skaptopara – net als andere onderdanen die een petitie bij de hoogste autoriteit in de keizertijd hadden ingediend – de keizer niet de mogelijkheid om zich te verschuilen achter een bureaucratische façade. Door middel van hun petitie legden zij hun problemen direct bij hem neer.¹⁵ Maar in zijn antwoord wees de keizer op een gebrek aan informatie en stuurde hij hen terug naar de gouverneur, vanwege diens vermeende grotere kennis van zaken. De keizer

9 Millar, *The emperor in the Roman world*, 6.

10 Dio 69.6.3.

11 CIL 3.12336: Αὐτοκράτορι Καίσαρι Μ. Ἀντωνίῳ Γορδιανῷ, Εὐσεβεῖ Εὐτυχεῖ. Σεβ. ὁ δέσπῃ παρὰ κωμητῶν Σκαπτοπαρήνων τῶν καὶ Γρησεῖται. Ἐν τοῖς εὐτυχεστάτοις καὶ αἰωνίοις σου καιροῖς κατοικεῖσθαι καὶ βελτιοῦσθαι τὰ κῶμα ἡπὲρ ἀναστάτου γίνεσθαι τοῦ ἐνοικοῦντα πολλάκι ἀνέγραφα· ἔστιν γὰρ καὶ ἐπὶ τῇ τῶν ἀνθρώπων σωτηρίᾳ τὸ τοιοῦτο καὶ ἐπὶ τοῦ ἱερωτάτου σου ταμείου ὠφέλει. Δὲ ὅπερ καὶ αὐτοὶ ἐννομοὶν ἱκεσίαν τῇ θεότητι σου προσκομίσομεν, εὐχόμενοι ἰλέω ἐπίνευσαι ἡμεῖν δεομένοι τὸν τρόπον τοῦτον; T. Hauken, *Petition and response. An epigraphic study of petitions to Roman emperors 181–249* (Bergen 1998) 98 en 117, met verwijzingen.

12 A. Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich* (Berlijn 2000) 49–51. Vergelijk W.H.C. Frend, 'A third-century inscription relating to Angareia in Phrygia', *Journal of Roman Studies* 46 (1956) 46–56.

13 Zie over veranderingen binnen lokale gezagsstructuren: D. Slootjes, 'Local potentes in the Roman empire. A new approach to the concept of local elites', *Latomus* 68 (2009) 416–432; idem, 'Local elites and power in the Roman world. Modern theories and models', *Journal of Interdisciplinary History* 42 (2011) 235–249.

14 CIL 3.12336: Imperator Caesar M(arcus) Antonius Gordianus pius felix Aug(ustus) vikanis per Pyrrum mil(item) conpossessore[m]. Id genus qu[ae]rellae praecibus intentum [VEAT], iustitia pr[ae]sidiis [po]ltius super his quae adlegabuntur instructa, discingere qu[ua]m rescripto principali certam formam reportare debeas. Rescripti. Recognovi. Sig[na VII].

15 C. Ando, 'The army and the urban elite', in: P. Erdkamp ed., *A companion to the Roman army* (Oxford 2007) 359–378, aldaar 375.

16 Bijv. K.P. John, 'Das Kaisertum und die Herrscherwechsel', in: K.-P. John ed.,

2. Het antwoord van Gordianus III op een petitie uit Skaptopara; lijntekening

Bron: *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* 4.2236

hield zich zo afzijdig. Hoewel hij expliciet om hulp werd gevraagd, koos hij ervoor zich niet te bemoeien met de problematiek waarmee de inwoners van Skaptopara worstelden. Dit gebeurde vaker in de derde eeuw, en weerspiegelt een verzwakte machtspositie van de keizers. Zij

konden oplossingen voor problemen niet langer afdwingen, en kozen er daarom voor zaken op lokaal niveau te laten afhandelen.

Moderne geschiedschrijving legt vaak nadruk op de veranderingen in het Romeinse keizerschap die het gevolg zouden zijn van de steeds grotere invloed van de legers.¹⁶ Desondanks bleven ook burgers belangrijk. Keizers moesten onverminderd reageren op (burgerlijke) verzoeken. Het totale aantal inscripties nam in de derde eeuw weliswaar af, maar er is voldoende bewijsmateriaal om staande te houden dat het sturen van petitie naar de keizer doorging – ook in deze turbulente periode.¹⁷ Zo zou bijvoorbeeld een Egyptische *strategos* (hoofd van een van

Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284) (Berlin 2008) 583-632, met name 636-628; M. Sommer, *Die Soldatenkaiser* (Darmstadt 2004) 114-122. Zeer invloedrijk blijft M.I. Rostovtzeff, *Social and economic history of the Roman Empire* (Oxford 1957) 448-449.

17 Hauken, *Petition and response*. Zie over deze 'epigraphic habit': R. MacMullen, 'The epigraphic habit in the Roman empire', *American Journal of Philology* 103 (1982) 233-246, met het commentaar van G. Woolf, 'Monumental writing and the expansion of Roman society in the early empire', *Journal of Roman Studies* 86 (1996) 22-39, aldaar 38.

18 *Yale Papyri in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library* I, 61 met R. Haensch,

administratieve eenheden waarin Egypte was onderverdeeld) in maart 209 binnen drie dagen het enorme aantal van 1804 petitiees hebben afgehandeld.¹⁸ De langere afwezigheid van de keizer in Rome (culminerend in de nieuwe residenties onder de Tetrarchie) lijkt zelfs voor een toename van het aantal petitiees te hebben gezorgd. Net als gouverneurs reisden keizers veelvuldig door hun machtsgebied.¹⁹ Op die manier waren ze, ook in hun hoedanigheid als rechter, goed benaderbaar voor onderdanen. Keizerlijke mobiliteit, die in de tweede helft van de derde eeuw extreme vormen begon aan te nemen, maakte het daarmee voor veel provinciebewoners makkelijker om petitiees aan de keizer te presenteren.²⁰ Daar staat dan natuurlijk tegenover dat het voor mensen in Rome moeilijker werd om de keizer te benaderen. In ieder geval verschuift zo de groep die de keizer (makkelijk) kon petitioneren in de derde eeuw, en wellicht is het meer dan overleveringstoeval dat uit deze periode meer en langere petitiees aan de keizer zijn overgebleven dan uit andere perioden van het Romeinse keizerrijk.²¹

De toegenomen zichtbaarheid van de keizer in de provincies in de derde eeuw biedt misschien ook een verklaring voor het grote aantal overgeleverde 'acclamaties' van keizers door steden uit deze periode. Dit fenomeen, waarin (grote) groepen mensen eendrachtig bepaalde wensen of meningen uitten in een vaak gestandaardiseerde en geritualiseerde vorm, was onderdeel van het 'acceptatie-systeem' waarmee Romeinse keizers legitimiteit verkregen. Omdat er geen geformaliseerde machtsoverdracht bestond, moesten verschillende groepen onderdanen in het Romeinse keizerrijk steun betuigen aan de nieuwe heerser om duidelijk te maken dat er draagvlak voor zijn positie was.²² Dergelijke acclamaties vonden plaats in Rome (bijvoorbeeld door senatoren), maar ook in de provincies, door leden van lokale elites en steden als geheel. Vanaf het einde van de tweede eeuw zijn er steeds meer overblijfselen van provinciale acclamaties. Ze werden vaker epigrafisch vastgelegd en in dezelfde periode begonnen steden met het slaan van munten die verwezen naar acclamaties van keizers.²³ Beide ontwikkelingen lijken te laten zien dat het voor groepen in de provincies belangrijker werd om hun trouw aan de keizer te tonen. Op vergelijkbare wijze konden steden blijk geven van hun loyaliteit door decreten uit te vaardigen

waarin de nieuwe keizer gefeliciteerd werd. De positieve keizerlijke antwoorden op dat soort decreten geven aan dat de expliciete acceptatie van keizerlijke macht ook werd gewaardeerd.²⁴

Vanwege de snelle machtswisselingen in de derde eeuw waren snelle acclamaties risicovol. Het was veiliger om te wachten tot een keizer zijn macht had bestendigd. Zo wachtten de inwoners van Perge in Pamphylia tot keizer Tacitus (275–276) vast op de troon zat voordat zij hem feliciteerden (hoewel ook zijn regeerperiode uiteindelijk heel kort bleek te zijn). Die acclamatie, de langste inscriptie die ooit is uitgebeiteld in één enkele steen, viel samen met het moment dat Tacitus aan de stad het recht verleende om zichzelf Metropolis van Pamphylia te noemen. Dit recht werd uitbundig gevierd.²⁵

Waardering van de keizer voor een stad speelde een essentiële rol in de felle competitie tussen de steden in het Romeinse Rijk. De keizer gold nog steeds als de belangrijkste persoon in het Rijk. Als van geen ander werd er van hem verwacht dat hij moeilijke kwesties op zou lossen, en hij was de enige die steden belangrijke rechten en vrijstellingen kon verlenen. Dit wil niet zeggen dat er geen ingrijpende veranderingen plaatsvonden in de derde eeuw. Door hun afwezigheid uit Rome hoefden derde-eeuwse keizers zich veel minder aan te passen aan de senatoriale elite dan hun voorgangers. Ze presenteerden zich niet meer als één van de senatoren,

Capita provinciarum. *Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit* (Mainz 1997) 487 en 544–546.

19 Het bekendste voorbeeld van mobiele gouverneurs is Plinius in Bithynia-Pontus (111–113). Zie verder D. Sloatjes, *The governor and his subjects in the later Roman empire* (Leiden 2006).

20 R. Fowler and O. Hekster, 'Imagining kings. From Persia to Rome', in: idem ed., *Imaginary kings. Royal images in the ancient Near East, Greece and Rome* (Stuttgart 2005) 9–38, aldaar 13; Hauken, *Petition and response*, 151; A.R. Birley, *Septimius Severus. The African emperor* (London en New York 1988) 138.

21 Hauken, *Petition and response*; E.A. Meyer, *Legitimacy and law in the Roman world. Tabulae in Roman belief and practice* (Cambridge 2004) 200. Vergelijk Haensch, *Capita provinciarum*, 498–499, die een veranderende praktijk van de manier waarop petitiees werden bewaard suggereert.

22 Zie over acclamatie: C. Roueché, 'Acclamations in the later Roman empire. New evidence from Aphrodisias', *Journal of Roman Studies* 74 (1984) 181–199. Zie over het acceptatiesysteem: E. Flaig, *Den Kaiser herausfordern. Die Usurpation im Römischen Reich* (Frankfurt en New York 1992).

23 Roueché, 'Acclamations in the later Roman empire', 185–186.

24 J. Reynolds, *Aphrodisias and Rome. Documents from the excavation of the theatre at Aphrodisias conducted by professor Kenan T. Erim together with some related texts* (Londen 1982) 131–133 en 140–143. Vergelijk Millar, *The emperor in the Roman world*, 410–420.

25 C. Roueché, 'Floreat Perge', in: M.M. MacKenzie en C. Roueché ed., *Images of authority. Papers presented to Joyce Reynolds on the occasion of her 70th birthday* (Cambridge 1989) 206–228, aldaar 208.

26 A.R. Birley, 'Making emperors. Imperial instrument or independent force?' in

omdat het draagvlak van soldaten en de steden in de provincies voldoende was, en senatoren geen relevante rol meer speelden in het aanwijzen, benoemen, of zelfs 'acclameren' van nieuwe heersers.

De continue strijd aan de grenzen en de vele coups door succesvolle generaals zorgden ervoor dat keizers nog veel meer dan voorheen hun soldaten tevreden moesten houden. Het Romeinse keizerschap was vanaf het begin sterk afhankelijk geweest van militaire steun.²⁶ Het feit dat keizers in de derde eeuw steeds met hun soldaten meereisden maakte echter dat dit nu veel openlijker het geval werd dan daarvoor. Waar militaire kwaliteiten in voorgaande eeuwen noodzakelijk waren geweest voor het keizerschap, waren deze kwaliteiten nu toereikend geworden.

Decentralisatie van de keizerlijke macht: het beeld

Als gevolg van zijn afwezigheid in Rome wijzigde de rol van de keizer in de derde eeuw. De manier waarop de keizer zichzelf presenteerde aan zijn onderdanen veranderde mee. Deze laatste verandering is vooral zichtbaar op centraal

geslagen derde-eeuwse munttypen. Rijksmunten vormen een ideale bron om keizerlijke machtsrepresentatie te analyseren: ze werden ononderbroken geslagen, bereikten verschillende lagen van de bevolking en konden, door beeld en tekst te combineren, genuanceerde boodschappen verspreiden. Deze 8227 munttypen uit de derde eeuw kunnen worden ondergebracht in dertien verschillende representatiecategorieën. Hierbij gaat het onder meer om dynastieke of militaire representatie, associatie met het goddelijke, en het propageren van keizerlijke deugden of een gouden tijdperk.²⁷ De militaire categorie omvat typen die verwijzen naar de keizer als generaal, naar legers en naar overwinningen. De laatste groep bevat 22,5 procent van alle derde-eeuwse munttypen en is daarmee de grootste, terwijl op 21,8 procent van de typen keizerlijke macht wordt verbonden met het goddelijke. De zogenoemde 'gouden tijdperkcategorie', waarin de nadruk wordt gelegd op de welvaart die keizers hebben gebracht of nog zullen brengen, omvat 19,2 procent van alle munttypen. Keizerlijke deugden werden verspreid door 17,4 procent van de typen. Ten aanzien van de vorige eeuwen waren militaire eigenschappen in aanzien gestegen (afb. 3). In de periode 69-238 stonden *virtus* (militaire dapperheid) en *providentia* (voorzorg) samen nog maar op een kwart van alle *denarii* met keizerlijke deugden (*virtus* alleen op 13 procent). Op munten uit de periode 238-284 neemt het aantal referenties naar *virtus* echter sterk toe, ten koste van verwijzingen naar *aequitas* (billijkheid), de meest verbeelde deugd op munten geslagen tussen 69 en 238 (24 procent).²⁸ Deze

Erdkamp, *A companion to the Roman army*, 379-394.

27 E. Manders, 'Mapping the representation of Roman imperial power in times of crises', in: Hekster, De Kleijn en Slootjes, *Crises and the Roman Empire*, 275-290, aldaar 289-290; Manders, *Coining images of power*, 40-49.

28 C.F. Noreña, 'The communication of the emperor's virtues', *Journal of Roman Studies* 91 (2001) 146-168, aldaar 156; O. Hekster en E. Manders, 'Kaiser gegen Kaiser. Bilder der Macht im 3. Jahrhunderts', in: K.-P. John, T. Gerhardt en U. Hartmann ed., *Deleto paene imperio Romano. Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit* (Stuttgart 2006) 135-144.

29 C. King, 'Roman portraiture. Images of power?', in: G.M. Paul en M. Ierardi, *Roman*

toenemende aandacht voor militaire eigenschappen van de keizer blijkt ook uit de nieuwe nadruk in muntafbeeldingen op de keizer in harmonas.²⁹ In de derde eeuw refereerde bijna de helft van alle munten zo aan de keizer als iemand die militaire overwinningen behaalde of vrede zou bewerkstelligen.³⁰

Veel van deze militaire munttypen verwijzen naar de aankomst van de keizer in een stad gedurende of na een militaire campagne, vaak maar niet uitsluitend in Rome (de zogeheten *adventus*).³¹ Typen die het vertrek van de keizer uit Rome aan het begin van een militaire campagne (*profectio*) verbeeldden, werden steeds minder geslagen. *Adventus* komt voor op munten uit de hele derde eeuw, maar *profectio*typen werden alleen geslagen onder de keizers Septimus Severus (193–211), Caracalla (198–207) en Severus Alexander (222–235).³²

Het lijkt vreemd dat er meer aandacht werd geschonken aan *adventus* dan aan *profectio*. Per slot van rekening werden er tijdens de derde eeuw bijna onophoudelijk oorlogen gevoerd (keizers gingen dus vaak weg op campagne) en waren winnende campagnes veel schaarser (keizers kwamen dus zelden succesvol terug). Tonio Hölscher gaf al lang geleden een paar mogelijke verklaringen voor deze discrepantie. Hij betoogde dat het keizerlijke vertrek uit de stad Rome werd gevierd met het oog op een behouden terugkeer. In de derde eeuw trok de keizer vaak van de ene veldslag naar de andere en bezocht hij Rome zelden. Bovendien hadden de meeste derde-eeuwse keizers hun positie te danken aan de legers uit de provincies, en waren de steden minder belangrijk. Ten slotte suggereerde Hölscher dat in de derde eeuw de adventusceremonie veranderde in een verering van de god-keizer, waardoor de *profectio* van minder belang werd.³³ Waarschijnlijk is de combinatie van de veranderende status van de keizer, het afnemende belang van Rome als keizerlijke residentie, en de invloed van provinciale legers op de keizerlijke macht de reden voor het verkiezen van adventusboodschappen boven *profectio*-boodschappen.

Deze veranderingen binnen de militaire representatiecategorie van de centrale muntslag worden nog veelzeggender wanneer ze worden vergeleken met munten waarop de keizerlijke macht met het goddelijke wordt verbonden.

Ook binnen deze representatiecategorie zijn er patronen te zien die erop lijken te wijzen dat er een transformatie plaatsvond in de relatie tussen de keizer en de stad Rome. Munttypen met een afbeelding van de keizer als priester (*sacerdos*) kwamen veel meer voor in de eerste dan in de tweede helft van de derde eeuw. Parallel hieraan namen verwijzingen naar de keizerlijke titel *pontifex maximus* (opperpriester) af in de tweede helft van de derde eeuw. Na het bewind van Claudius Gothicus (268–270) verdwenen de priesterlijke voorstellingen bijna volledig en is er ook een daling in het aantal referenties aan *pontifex maximus* (afb. 4). Aangezien de rol van de keizer als priester altijd vervlochten was geweest met zijn functie in de stad Rome, had zijn afwezigheid uit het machtscentrum van het Rijk consequenties voor de wijze waarop hij zichzelf in religieuze opzicht aan zijn onderdanen presenteerde.³⁴

De verminderde nadruk op de keizer als priester werd meer dan gecompenseerd door een toenemende nadruk op de associatie van keizers met een individuele god. Vanaf de tweede helft van de derde eeuw werd deze laatste vorm van goddelijke associatie steeds sterker (afb. 5). Hoe minder de keizer in Rome aanwezig was, des te meer hij zich op zijn munten met specifieke goden verbond. Het lijkt er dus op dat keizers het in de tweede helft van de derde eeuw belangrijker vonden om de afstand tussen zichzelf en de goden te verkleinen dan om nadruk te leggen op

coins and public life under the empire (Ann Arbor 1999) 123–136, aldaar 133 met noot 21.

30 Het verschil tussen beide zal in grote delen van de derde eeuw maar moeilijk te herkennen zijn geweest.

31 Manders, *Coining images of power*, 70–77. Vergelijk Benoist, *Rome, le prince et la cité*, 79–91.

32 *RIC* IV.1, Septimius Severus, nrs. 91, 106, 138, 165a–165c, 494, 728, 740A, 746, 752; *RIC* IV.1, Caracalla, nrs. 107, 108, 225, 226, 431–433, 438–440, 445, 446, 449a, 449b; *RIC* IV.2, Severus Alexander, nrs. 210, 524, 595, 596, 639–641.

33 T. Hölscher, *Victoria Romana. Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesenart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3. Jhs. n. Chr.* (Mainz 1967) 61–62. Hoewel de notie 'god-keizer' wellicht enigszins overdreven is, kan er wel degelijk gesproken worden van een sacralisatie van de keizerlijke macht in de derde eeuw.

34 R. Stepper, *Augustus et sacerdos. Untersuchungen zum römischen Kaiser als Priester* (Stuttgart 2003) 9. Vergelijk J. Rüpke, *Fasti sacerdotum. Die Mitglieder der Priesterschaften und das sakrale Funktionspersonal römischer, griechischer, orientalischer und jüdisch-christlicher Kulte in der Stadt Rom von 300 v. Chr. Bis 499 n. Chr. III. Quellenkunde und Organisationsgeschichte, Bibliographie, Register* (Stuttgart 2005) 1605. De relatie tussen keizer en stad was nauw verbonden met de belangrijke rol van de keizer als priester; zie R.L. Gordon, 'The veil of power. Emperors, sacrificers and benefactors', in: M. Beard en J. North ed., *Pagan priests. Religion and power in the ancient world* (New York 1999) 199–231.

35 Hölscher, *Victoria Romana*, 61.

4. Keizer als priester

Bron: *Roman Imperial Coinage* IV.2, Severus Alexander, nr. 50 (www.cgb.fr)

5. Jupiter Conservator

Bron: *Roman Imperial Coinage* V.1, Gallienus joint reign, nr. 76 (www.nbeonline.de)

hun rol als dienaar van de goden door middel van het priesterschap. Deze redenering sluit goed aan bij Hölschers suggestie dat de adventus van de keizer in de derde eeuw uitgroeide tot een verering van de god-keizer.³⁵ Door zichzelf te distantiëren van Rome was de keizer minder benaderbaar voor zijn onderdanen in de hoofdstad, en steeg hij tegelijkertijd boven hen uit. Het is immers veel makkelijker om in verheerlijkende termen te denken over keizers die niet

lijfelijk aanwezig zijn.³⁶ Voor de derde-eeuwse keizer zelf was het voordeel evident: door zijn eigen status met goddelijke claims te verrijken, kon hij nieuwe manieren vinden om zijn macht te legitimeren in een periode waarin hij, niet alleen in sociaal maar ook in geografisch opzicht, vervreemd was geraakt van de Romeinse senaat, en waarin hij niet langer bij machte was om de problemen op te lossen waarvoor de inwoners van Skaptopara hem benaderden.

Conclusie

Met deze bijdrage hebben we willen laten zien hoe een belangrijk gevolg van de militarisering van het keizerschap, namelijk de veranderende relatie tussen de keizer en Rome, zijn weerslag vond in de realiteit van het derde-eeuwse keizerrijk en het beeld van de keizerlijke macht. Veranderende patronen in petitie en acclamatie en een steeds grotere nadruk op de relatie tussen de keizer en het goddelijke weerspiegelden de toenemende afstand tussen de heersers en het centrum van het Rijk. In onrustige tijden moesten er maatregelen worden genomen die de eenheid van het Rijk dienden te bevorderen. Rome, dat tot aan de derde eeuw het voor de hand liggende centrum van het Rijk was, boette echter steeds verder aan belang in. Keizers verbleven vaker buiten Rome dan in de *urbs*, en de stad die haar naam aan het Rijk had gegeven deed steeds minder dienst als bindende factor. Dit moet verregaande gevolgen hebben gehad voor de wijze waarop mensen dachten over het Rijk en over de heersers die daar steeds meer de ideologische focus van vormden. De inscriptie uit Gressenich laat zien hoe deze nieuwe gemeenschappelijke identiteit tot uiting gebracht kon worden. Niet alleen in het centrum maar ook in de periferie hadden inwoners het gevoel deel uit te maken van een groter geheel, dat de moeite van het beschermen waard was.

Prof. dr. Olivier Hekster is hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich op de rol van ideologie in de Romeinse oudheid. Hij kijkt met name naar beeldvorming van Romeinse keizers. E-mail: o.hekster.let.ru.nl.

Dr. Erika Manders is als postdoc verbonden aan de Georg-August-Universität Göttingen en doet onderzoek naar continuïteit en verandering in de Romeinse keizerlijke ideologie in de derde en vierde eeuw. Recentelijk verscheen haar *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284* (Leiden 2012).

36 O. Hekster, 'Captured in the gaze of power. Visibility, games and Roman imperial representation', in: Hekster en Fowler, *Imaginary kings*, 157-176.